

मुक्ताशीतलम् २ । जिह्वायाः जवापुष्पम् १ चक्षुषवस्तु २ । बाष्पाः कीकिलशब्दः १ भ्रमरगुञ्जनम् २ सुधा ३ मधु ४ बौणावाद्यम् ५ । मुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणम् ३ । कण्ठस्य शङ्खः १ । चिवुकस्य दर्पणवृत्तम् १ । अंसस्य कुम्भः १ । बाह्वोः वज्ररी १ मृणालम् २ तरङ्गः ३ शाखा ४ पाशः ५ । हस्तस्य मृणालादयः १ । अङ्गुल्याः पद्मम् १ पद्मदलम् २ चम्पकपुष्पम् ३ नवदलम् ४ दीपः ५ । नखानां रत्नम् १ ताराः २ पुष्पम् ३ चन्द्रः ४ । स्तनयोः पद्मसुकुलम् १ घटः २ हस्तिकुम्भः ३ गिरिः ४ चक्रवाकः ५ विल्व-युग्मम् ६ । मध्यस्य वरटकमध्यम् १ सिंहमध्यम् २ वल्गुमध्यम् ३ क्षीणद्रव्यम् ५ । लोमश्रेण्याः श्वेता १ नीलकान्तमणिशिखा २ ग्रीवाललता ३ धूम-लता ४ हस्तिशृङ्गः ५ । नाभेः आवर्तः १ पद्मम् २ ऋदः ३ विवरम् ४ कूपः ५ । त्रिवल्याः तरङ्गः १ सोपानम् २ निर्वेद्यो ३ । जघनस्य पुलिनम् १ पीठः २ फलकम् ३ । नितम्बस्य स्थलम् १ पर्वतः २ पृथिवी ३ स्थूलोपलम् ४ महहस्तु ५ । ऊर्ध्वोः कदलीकाण्डः १ करिकरः २ । जङ्घयोः स्तम्भः १ । पादस्य पद्मम् १ नवपद्मम् २ । गतेः हंस-गमनम् १ हस्तिगमनम् २ खञ्जनगमनम् ३ । पुरुषस्त्रियोरौचित्येन सादृश्यं वर्षनीयम् । पुरुषरूपे कोऽपि कुत्रचिद् विशेषो लिख्यते । स्तम्बस्य हृषकम्बः १ वल्गु २ अश्वस्तम्बः ३ । बाह्वोः हृक्षसर्पः १ हस्तिशृङ्गः २ स्तम्भः ३ भ्रमरलङ्घः । वक्षसः शिला १ कवाटम् २ । गतेः प्रमत्तानुद्भूतिः १ । यशसः चन्द्रकुन्द-युधिकाप्रभृतिशुक्लवर्णपदार्थाः १ । प्रतापस्य अग्निः १ बाङ्गवाग्निः २ रविः ३ रविकिर-णादिः ४ जवापद्मप्रभृतिरक्तवर्णपदार्थाः ५ । पुण्यस्य संस्कारः १ गौः २ हृत्तबीजम् ३ अङ्कुरः ४ शुक्लवर्णपदार्थाः ५ । सामर्थ्यस्य महहस्तु १ सिंहविक्रमादिः २ । नीतेः साध्वी स्त्री १ प्रदीपव्वाला २ लतादिः ३ । आज्ञाया वेदवाक्यम् १ गुरुपदेशः २ उत्कटेच्छादिः ३ । शासनस्य प्रारम्भकर्म १ स्थिरवस्तुनि २ । पापस्य कर्म १ कलङ्कः २ अकीर्तिः ३ कृष्णवर्णकेशमसीप्रभृतिवस्तुनि ४ अश्वकारः ५ । अकीर्तिः मालिन्यम् १ कृष्णवर्णवस्तुनि २ अश्व-कारः ३ । कस्तूरिकायाः मेघः १ भ्रमरः २ नीलकान्तमणिः ३ कज्जलम् ४ सुगन्धिद्रव्यदाह-जन्यभूयः ५ कृष्णवर्णपुष्पप्रभृतिः ६ स्थलविशेषे कन्दर्पायशः ७ कामुकयशः ८ कामिन्ययशः ९ कज्जलस्य पूर्वोक्तमेघादीनि ९ । कर्पूरस्य चन्द्रः १ चन्द्रकिरणः २ कुन्दयुधिकादिपुष्पम् ३ हिण्डीर-पिण्डः ४ विरहिण्यप्रभृतिः ५ । मनोरथस्य फलपुष्पादियुक्तवृक्षः १ कविबुद्धिरचना २ । आनन्दस्य सुधासमुद्रः १ ब्रह्मसाक्षात्कारादिः २ । कामिन्यवलोकनस्य नित्यसुखसाक्षात्कारः १ अमृततरसः २ पूर्णचन्द्रादिसाक्षात्कारः ३ अति-प्रियतमवस्तुपाप्तिः ४ ब्रह्मसाक्षात्कारः ५ ।

अमृतस्य कामिन्यधरादिः १ स्वभाव्यम् २ ब्रह्म-साक्षात्कारः ३ । विषस्य साध्वीस्त्रीविरहः १ पापम् २ मलिनवस्तु ३ दुःखदवस्तु ४ यौष्माग्निः ५ शीतकालीनशीतोदकम् ६ व्यभिचारिणीभार्या ७ । विरहस्य अग्निः १ आधिः २ यातना ३ समुद्रः ४ तप्तवस्तु ५ दुःखदवस्तुनि ६ । पुष्पाणां चन्द्रादिः १ कामिनी २ कर्पूरम् ३ यशः ४ । चन्द्रस्य प्रमदासुखम् १ अतिशुभवस्तु २ यशः-पुष्पादिः ३ । सूर्यस्य शिवनेत्राग्निः १ जवा-पुष्पम् २ वसन्तकालीनपलाशवृक्षः ३ काञ्चन-वृक्षः ४ बाङ्गवाग्निः ५ । पद्मस्य पाटलपुष्पम् १ कामिनीमुखादिः २ रक्तवर्णद्रव्यम् । इन्द्री-वरस्य नीलकान्तमणिः १ कस्तूरी २ कामिनी-नेत्रम् ३ । कैरवस्य चन्द्रः १ कुन्दादिशुक्ल-वर्णवस्तु २ । राज्ञः इन्द्रः १ कुबेरः २ चन्द्रः ३ सूर्यः ४ मान्धातुभगीरथप्रभृतिप्रसिद्धचक्रवर्तिनः ५ । मेघस्य कृष्णः १ कालो ३ नीलपद्मसमूहः ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरनम् ५ दाहव्यक्तिः ६ कृष्णवर्णवस्तु ७ । शरमेघस्य चन्द्रप्रभृतिशुक्ल-वर्णपदार्थाः १ । कन्दर्पस्य चन्द्रः १ पुरुषवाः २ अश्विनीकुमारः ३ नलः ४ । प्रदीपस्य चम्पक-पुष्पम् १ प्रतापः २ शास्त्रम् ३ ऋषिः ४ । वायोः शीघ्रगपदार्थः १ । अश्वस्य वायुः १ हरिणः २ मनः ३ । हस्तिनः पर्वतः १ मेघः १ तमाल-वृक्षः २ अश्वकारः ४ । सौधस्य कैलासः १ ऐरावतः २ उच्चैःश्रवाः ३ चन्द्रः ४ । शिवस्य पूर्वोक्तानि ४ । श्रोत्राण्यस्य सज्जलजलदः १ तमाल-वृक्षः २ नीलमणिः ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरम् ५ नीलपद्मम् ६ आकाशः ७ । श्रीरामस्य पूर्व-कथिताः पदार्थाः ७ दूर्वादलम् ८ वृक्षपद्म-वम् ९ । लक्ष्म्याः पार्वती १ चन्द्रकान्तिः २ रतिः ३ सीता ४ द्रौपदी ५ पद्मकान्तिः ६ । सरस्वत्याः चन्द्रकला १ कैलासकान्तिः २ शुक्ल-वर्णपदार्थः ३ । विषयेः समुद्रः १ पण्डित-मनः २ नारायणोदरम् ३ ब्रह्माण्डम् ४ । समु-द्रस्य मेघादिकृष्णवर्णवस्तु १ विदूरभूमिः २ मेहाभारतम् ३ अप्सरारो ४ । पुरुषस्य स्वर्गः १ कैलासः २ मनोरमबृहहस्तु ३ । रथस्य पुष्प-कम् १ वेङ्कण्डः २ पुरो ३ शीतः ४ पृथ्वी ५ । कामिनीमुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणः ३ । कामिन्याः तडित् १ तारा २ स्वर्णलता ३ स्वर्णवर्णा केतकी ४ । नायकस्य चन्द्रः १ कन्दपः २ ऐलः ३ अश्विनीकुमारः ४ । सभायाः सूर्य-मण्डलम् १ सुधम्नी २ गण्डकोपर्वतः ३ सुमिरुः ४ गङ्गा ५ । पण्डितस्य बृहस्पतिः १ शुकः २ ऋषिः ३ सरस्वती ४ । विरहिणः श्रीरामः १ यौशिवः २ अजः ३ दुःखिव्यक्तिः ४ उन्मत्त-व्यक्तिः ५ चन्दनतृक्षः ६ शिवशिरश्चन्द्रः ७ बाङ्गवाग्निशुक्तसमुद्रः ८ बल्लोकाः ९ चन्द्रशेखर-पर्वतः १० । दातुः कर्णः १ उपीनरः २ कल्प-वृक्षः ३ कामधेनुः ४ रोहणः ५ समुद्रः ६ मेघः ७ बलिः ८ जैमिनिः ९ युधिष्ठिरः १० । वसन्त-

ऋतोः मलयवायुः १ मद्यम् २ उन्मादरोगः ३ । विरहिणं प्रति यमः १ अग्निः २ विषम् ३ सर्पः ४ शीतऋतोः अग्निः १ विरहः २ विरहिणी-निश्वासः ३ सर्पनिश्वासः ४ । वर्षाऋतोः रात्रिः १ समुद्रः २ गगनम् ३ नारायणः ४ । शरदृतोः काशपुष्पादिरूपचामरैरावतगजाः १ चन्द्रः २ । शीतऋतोः अप्सरारिव्यक्तिः १ राज्यशून्यराजा २ । शिशिरऋतोः राजागमनकालः १ । गुणिनः समुद्रः १ पर्वतः २ पृथिवी ३ मदनः ४ अश्विनी ५ । सचिवस्य बृहस्पतिः १ । वाक्यस्य कीकिलशब्दः १ भ्रमरगुञ्जनम् २ वीणा-वाद्यम् ३ । इति कविकल्पलतायाम् ४ स्तवके ५ कुसुमम् ॥

साध, य न भौ सिद्धौ । इति कविकल्पलतायाम् ॥ (दिवा०-स्त्रा०-च-पर०-चक्र०-निष्पादनं सक०-अनिट् ।) य, साध्यति । न, साध्नोति । भौ, सिधात्सति । सिद्धिर्निष्पत्तिः । साध्यति घटो निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्पादनेति गो-विन्दभट्टः । साध्नोति साध्यति घटं कुलालः निष्पादयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

साधकः, पुं, (साध्यति निष्पादयति कार्यमिति । साध + खलु ।) साधनकर्त्ता । निष्पादकः । तस्य लक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि साधकान्भन्तु लक्षणम् । धर्मयोगोऽस्तपोयुक्ताः सत्यवादिजितेन्द्रियाः । मात्सर्यं परित्यक्ताः सर्वसत्त्वहिते रताः ॥ कर्मयोगोऽस्तपोयुक्ताः सत्तमालोऽङ्गुलिगुणकाः परस्परसन्तुष्टानुकूलाः साधकस्य तु । ईदृशैः साधनं कुर्यात् सुसहायैः सहैव तु ॥” इति देवीपुराणे नन्दीमाहात्म्यसमाप्ताध्यायः ॥ अपि च ।

“चतुर्धा साधको ज्ञेयो मृदुर्मध्याधिमात्रकः । अधिमात्रतमः श्रेष्ठो भवाच्चो लङ्घनचमः ॥ मन्दोत्साही सुसमूहो व्याधिस्यो गुणदूषकः । लोभी पापमतिर्बलवान् वनिताश्रयः ॥ चपलः कातरो रोगी पराधीनोऽतिनिष्ठुरः । मन्दाचारो मन्दवीर्यो ज्ञातव्यो मृदुना नरः ॥ हादृशाब्दे भवेत् सिद्धिरित्य यत्नतः परम् । मन्त्रयोगाधिकारो स ज्ञातव्यो गुरुणा ध्रुवम् ॥ समबुद्धिः समायुक्तः पुण्यकाङ्क्षी प्रियंवदः । मध्यस्थः सर्वकार्येषु सामान्यः स्याच्च संशयः । पतञ्जलाख्ये गुरुभिर्दीयते युक्तितो लयः ॥२॥ स्थिरबुद्धिर्येन युक्तः स्वाधीनो वीर्यवानपि । महाशयो दयायुक्तः क्षमावान् वीर्यवानपि ॥ शूरो लयश्च श्रद्धावान् गुरुपादाभ्युपसृजकः । योगाभ्यासरतश्च ज्ञातव्यसाधिमात्रकः ॥ एतस्य सिद्धिः षड्वर्षेभ्यो वेदभ्यासयोगतः । एतस्य दीयते धीरेर्हठयोगस्य साधकः ॥३॥ महावीर्यान्वितोऽसाही मनोज्ञः श्रौष्ठ्यवानपि शास्त्रज्ञोऽभ्यासशीलश्च निर्ममश्च निराकुलः ॥ नवयौवनसम्पन्नो मिताहारी जितेन्द्रियः । निर्भयश्च शुचिर्देवो दाता सर्वजनाश्रयः ॥